

ELS ARXIUS PATRIMONIALS CATALANS, DE QUÈ ESTEM PARLANT?

JOSEP FERNÁNDEZ TRABAL¹
Arxiu Nacional de Catalunya

Lliurat el 21 de desembre de 2016. Acceptat el 27 de febrer de 2017

RESUM

L'article resumeix el concepte d'Arxius Patrimonials i les seves principals definicions. Els distingeix dels Arxius Senyorials. Finalment fa un resum dels principals continguts documentals d'aquesta classe d'arxius.

PARAULES CLAU

Història agrària, famílies pageses, arxius privats, fons patrimonials, antic règim.

Archives of Catalan heritage. What are we talking about?

ABSTRACT

The article summarizes the concept of Heritage Archives and their key definitions. They're differentiated from Aristocratic Archives. Finally, the article explains the main documents contained of this kind of archive.

KEYWORDS

Agrarian history, peasant families, private archives, heritage collections, old regime.

1. E-mail: jfernandezt@gencat.cat

CONSIDERACIONS PRÈVIES

Els arxius patrimonials catalans són el tresor més ocult del patrimoni documental català, aquell de més antic, més valuós i en part encara inaccessible, conegut únicament per erudits, estudiosos locals i especialistes. Parlem d'arxius de titularitat privada, conservats encara molts d'ells en cases i residències privades. Són fons molt estimats pels seus propietaris, que demanen una actuació generosa de les administracions públiques per a protegir-los i preservar-los i, també, la concurrència de diferents especialistes per a conservar-los i estudiar-los. Però abans s'han de comprendre: per entendre i valoritzar el seu contingut hem de conèixer el seu origen, el procés de formació i les intervencions que s'han realitzat en la seva ordenació i organització, és a dir, la lògica que els va produir i els ha mantinguts units fins als temps actuals. Els arxius patrimonials només obren els seus secrets als experts i als iniciats.

D'entre el ventall d'intervencions que hauria d'oferir l'administració als propietaris dels arxius patrimonials, l'única amb resultat cert, i per tant efectiva i viable, és l'oferiment d'ingrés d'aquests fons privats a un centre d'arxiu públic. Es tracta d'una operació de protecció i de salvament i això és el que fan els arxius catalans i els professionals del sector, encara que aquesta solució pugui no ser grata a aquells propietaris que per diverses raons, molt legítimes, no poden, volen o saben desprendre's físicament dels documents. Alguns propietaris personalment m'han dit: «L'arxiu és l'únic que em queda de la història dels meus avantpassats». Però és que altres solucions, com serien la col·laboració tècnica puntual, la concessió de subvencions o senzillament les intervencions directes d'ofici en el lloc on es conserven els fons documentals, és molt difícil i complicada per a unes administracions que concentren els esforços en el manteniment dels centres i institucions culturals propis i no poden diversificar la despesa. Tot i que l'ingrés no cal que sigui a títol de donació; existeixen altres formes jurídiques, com el dipòsit i el comodat, que permeten mantenir la titularitat en mans dels propietaris i dels seus hereus, tot i confiant la conservació i l'ús a un centre d'arxiu públic.²

2. Ariadna MERCADO BABOT (2016), «Aspectes jurídics: què cal tenir en compte en l'ingrés de fons privats en arxius públics», *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística* [Barcelona], núm. 37, p. 30-59.

Com a arxiver, l'objectiu fonamental, doncs, és la preservació efectiva dels fons documentals d'acord amb els recursos econòmics, humans i materials disponibles i en el marc dels centres especialitzats existents. Únicament en aquestes institucions els fons patrimonials poden ser sotmesos al seguit de tasques tècniques que són prèvies a la seva explotació amb finalitats històriques, culturals, literàries, etnogràfiques, etcètera.

Catalunya és un país és molt afortunat perquè la seva història encara continua recollida i recòndita en velles biblioteques, arquimeses, armaris d'arxiu, prestatgeries, magatzems i golfes: una història mil·lenària conservada en cases també mil·lenàries o, sovint, traslladada a residències urbanes molt més anònimes i anodines. I és que Catalunya conserva un patrimoni documental històric dels més rics i importants del món. Tradicionalment, però, fins a temps molt recents, quan s'ha parlat d'aquest tresor hom pensava gairebé sempre en els fons produïts per les institucions i els organismes de dret públic, un fet ben lògic perquè es tracta d'un país que, malgrat les pèrdues ocasionades per les guerres i la repressió, conserva gairebé íntegre els fons documentals de les seves institucions històriques, és a dir, de la monarquia i els seus òrgans, les Corts, la Diputació del General o Generalitat, el Consell de Cent i les altres grans municipalitats, la institució notarial i l'Església. Tanmateix, la societat catalana ha produït un gran nombre d'arxius al marge de l'administració pública, de manera que moltes famílies, persones, col·legis professionals, gremis, empreses, fundacions, associacions, partits i sindicats son titulars d'arxius privats, que també formen part del patrimoni documental i estan reconeguts i protegits per les lleis.³

Els arxius patrimonials són els arxius privats més antics. El seu gran valor rau en què, un a un, són el resultat de trajectòries familiars concretes i diverses: la família i el llinatge com a cèl·lula social bàsica i un determinat model de família configurat per la tradició i el dret. En seu conjunt, a més, els arxius patrimonials testimonien que el nostre és un país d'arrels multiseulars i que els seus habitants han transmès la identitat, la memòria i la tradició de pares a fills a través de moltes generacions. Pel que fa a la seva part escrita, aquesta memòria s'ha conservat en els arxius i biblioteques de les cases pairals.

3. Per a una visió de conjunt i actualitzada del patrimoni documental català, vegeu els articles agrupats a «Reflexions sobre el Sistema d'Arxius de Catalunya» (2013), *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística* [Barcelona], núm. 36, p. 43-124.

DE QUÈ ESTEM PARLANT?

Els arxius patrimonials els entenem inclosos dins la tipologia més àmplia de fons familiars. S'entén per fons familiar el conjunt de documents, en qualsevol mena de suport, produït per una família o llinatge, que són el resultat de les activitats personals i públiques dels seus membres, de l'administració dels seus béns i de l'exercici de potestats jurisdiccionals. Segons el *Diccionario de Terminología Archivística*,⁴ és l'arxiu privat que reuneix els fons documentals d'una o més famílies relacionades i dels seus membres, relatius a afers privats, principalment l'administració dels seus béns, i ocasionalment a les seves activitats públiques.

Es tracta de conjunts orgànics de documents que no es produeixen d'acord amb els esquemes tradicionals de les institucions públiques, però tampoc no s'acumulen de manera arbitrària: els arxius familiars no són col·leccions, sinó que són produïts de forma natural per una institució prou bàsica com ha estat la família en la societat occidental romanitzada i cristiana. Vicente Pons remarca que la documentació d'un arxiu familiar està sotmesa, com qualsevol altre arxiu «a una selecció personal y consciente y a unas vicisitudes la mayoría de las veces arbitrarias; acumulada en manos de una familia por herencia, compra, cargos ocupados o aficiones».

Els fons familiars els podríem classificar en dues categories. La primera són els arxius senyorials, produïts generalment per un llinatge de la noblesa, i que contenen els títols jurídics d'un patrimoni senyorial –d'arrel feudal, els més antics, d'arrel mercantil o per privilegi reial els altres–, la seva transmissió i la seva administració. Exemples d'aquesta categoria serien els fons documentals dels Farners, estudiats per Pere Gifre, i dels Fontcoberta entre molts altres. Quan es parla de noblesa, en la societat de l'antic règim, ens referim a política i poder: poder exercit en els òrgans de la monarquia i de les institucions representatives; i poder quotidià a l'interior de les baronies i els dominis senyorials (la jurisdicció).⁵

La segona categoria es la dels arxius patrimonials, entesos com els conjunts documentals produïts per una família pagesa, com a resultat de la formació i

4. *Diccionario de terminología archivística* (1993), Madrid, Ministerio de Cultura.

5. Josep FERNÁNDEZ TRABAL (2014), «Els fons patrimonials i nobiliaris conservats a l'Arxiu Nacional de Catalunya», a *Nobles i cavallers entre dos monarques. La Guerra de Successió en els fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, Barcelona, Departament de Cultura, p. 17-28.

administració d'un patrimoni de base agrària. Tot i la importància quantitativa i qualitativa dels arxius de la pagesia, que esdevenen fonamentals per a l'estudi de la societat i l'economia rural de l'antic règim, cal tenir en compte els fons produïts per famílies vilatanes i urbanes de la menestralia, el comerç, les professions liberals i l'empresa, que van mantenir també un important lligam amb la terra.⁶

Simplificant, parlem d'arxius que neixen del domini directe o alodial (arxius senyorials) i arxius que neixen de l'emfiteusi (arxius patrimonials). Però les dues categories normalment les trobem juntes perquè la realitat arxivística és més complexa. Així, dins d'arxius classificats com a senyorials o nobiliaris, podem trobar gran quantitat de documents referits a l'explotació de patrimonis agraris. Aquest fet és perquè moltes famílies, que en l'etapa final de l'antic règim pertanyien a l'estament noble, van ser abans pagesos i petits propietaris: parlo de la trajectòria molt comuna que convertia emfiteutes en hisendats i finalment en ciutadans o burgesos honrats i cavallers. Aleshores, en els seus arxius, al costat de la documentació feudal, senyorial i nobiliària, es troba la documentació patrimonial que és el gruix principal. Tenint en compte, a més, que els arxius produïts per famílies de la noblesa poden contenir –i de fet així es troba– altra documentació relacionada amb patrimonis d'origen agrari comprats o incorporats per herència.

Si els arxius de la noblesa parlen dels estrats privilegiats de la societat jerarquitzada, i contenen privilegis reials, memorials de serveis, documentació relacionada amb càrrecs públics en les diferents institucions, prelatures eclesiàstiques, etcètera, és a dir de grans esdeveniments, els arxius patrimonials ens introdueixen en un altre món, el del terròs, la sociabilitat camperola, l'heroïcitat del dia a dia, la família que a través de generacions forma, administra i transmet una hisenda agrària completa.

Els arxius patrimonials més característics són els de les masies, una explotació morfològicament molt visible i predominant a la Catalunya Vella, però també cal comptar amb els arxius dels pagesos i menestrals dels pobles i viles de la Catalunya Nova. Uns i altres són arxius simples, integrats per un o diversos patrimonis agraris acumulats per matrimoni i/o herència; d'arxius ordenats per notaris segons el sistema dels llibres mestres o espèculs. Contenen bàsicament documentació

6. Josep FERNÁNDEZ TRABAL (2009) «Els arxius personals i patrimonials», *Dovella*, 99 p. 19-24.

patrimonial, és a dir, els títols jurídics de les propietats, la seva transmissió i administració, i també documentació professional i d'interès local, com llibres del comú, registres de batllies locals, documentació gremial i parroquial, etcètera. El seu valor rau en la llarga cronologia, que els converteix en un trajecte privilegiat d'observació dels canvis històrics.

CONSERVACIÓ I ORDENACIÓ

Els arxius patrimonials conserven generalment un ordre arxivístic semblant. Existeix una pràctica molt arrelada d'ordenació d'aquesta classe de fons familiars que té en el llibre mestre o *speculo* la seva peça clau.⁷ La confecció d'un espècul pressuposa un treball d'ordenació i descripció prèvia de l'arxiu familiar i respon a un triple interès de la família que l'ordena redactar. És en primer lloc un relat genealògic i per això comença sovint amb el desplegament i explicació d'un «arbre de genealogia» que, en ocasions, es complementa amb la narració de l'origen i els fets més rellevants de la vida dels avantpassats. L'esquema genealògic guia tot el procés d'ordenació i redacció del llibre mestre. En segon lloc es troba la classificació i el resum dels documents de l'arxiu familiar, atenent a l'ordre lògic de les diferents famílies i els patrimonis, a partir de l'esquema genealògic prèviament traçat. D'aquí ve que tots els espèculs contenen un índex dels documents i les corresponents signatures que permeten identificar-los i localitzar-los. Finalment, els hereus o amos que encarreguen els treballs de classificació i descripció aprofiten els llibres mestres per a deixar escrits diversos consells i recomanacions per als descendents, una finalitat didàctica gens menyspreable. En aquest sentit, una altra tipologia documental complementària serien els dietaris de pagesos o memòries de mas, com ha verificat i publicat Xavier Torres, que també es troben en els arxius patrimonials.⁸

7. Sobre els espèculs, vegeu Josep FERNÁNDEZ TRABAL (2011), «Aproximació al contingut dels arxius nobiliaris i el seu interès per a la investigació històrica», *Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, p. 6-7.

8. J. S. AMELANG; X. TORRES SANS, *Dietari d'un any de pesta*, Barcelona, 1651 / Miquel Parets, Vic, Eumo, 1989; i X., TORRES SANS (2000), *Els llibres de família de pagès: segles XVI-XVIII: memòries de pagès, memòries de mas*, Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona [etc.].

El contingut dels arxius patrimonials és generalment previsible.⁹ Un primer grup de tipologies documentals gira entorn de la propietat de la terra: els títols jurídics de la possessió (establiments emfitèutics, cartes precàries, compravendes, reduccions de càrregues, reconeixement de rendes i de servituds, homenatges feudals, firmes per raó de senyoria); després vénen els documents sobre la transacció del domini útil (subestabliments, compravendes); crèdit (censals, violaris, vendes a carta de gràcia); i qualsevol altra documentació acreditativa del drets de propietat, com els expedients de lluió de censos desamortitzats i inscripcions en els registres d'hipoteques i de la propietat. Un segon grup, depenent de cada família, reuneix documentació sobre l'exercici d'oficis, professions liberals (medicina, farmàcia) i activitats pròpies de la menestralia i el comerç: comptabilitat del negoci (llibres de data i càrrec), correspondència mercantil, llibretes amb fórmules i receptes, etc. Immediatament en importància sobresurten els títols de la transmissió hereditària del patrimoni: adquisicions per matrimoni (capítols matrimonials, èpoques de dot); i herència (testaments i codicils, heretaments, escriptures d'acceptació d'herència i d'inventari, divisions i concòrdies, llibres de tutoria, administració de fideïcomisos, llegats pietosos). Un gruix considerable de documents dels arxius és constituït per l'administració patrimonial: contractes agraris (arrendaments, parceries i masoveries); control de collites i fruits; comptes, rebuts i albarans; correspondència amb els administradors; procures; fiscalitat (contribucions, repartiments, cadastre); i obres i millores de les hisendes. L'activitat judicial també té el seu espai en l'arxiu, en forma de plets civils i penals, causes de capbrevació, expedients de memòria, recopilacions de sentències, concòrdies, laudes, al·legacions jurídiques, etc. També cal comptar la documentació d'interès familiar i personal, com els dietaris i llibres de memòria; documents sobre l'ascens social de la família (privilegis de generositat i de burgès i ciutadà honrat, familiars de Sant Ofici, exempcions d'allotjaments, etc.); els epistolaris familiars; documentació acadèmica; receptes mèdiques i de cuina; llibres de devoció i altres documents

9. Existeix una copiosa bibliografia sobre la classificació i descripció dels arxius familiars i patrimonials. Nosaltres hem utilitzat P. GIRE; J. MATAS, I S. SOLER (2002), *Els arxius patrimonials*, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines; i Rosario GARCÍA ASER; Aránzazu LAFUENTE URIÉN (2000), *Archivos Nobiliarios: Cuadro de Clasificación*, Madrid, Ministerio de Cultura.

que reflecteixen la vida quotidiana i la mentalitat. Finalment, els arxius familiars i patrimonials poden incloure documentació pública, ja sigui perquè la família ha invertit en l'arrendament de delmes i rendes senyorials, o bé perquè ha usufruït batllies reials o senyorials o exercit càrrecs en les universitats rurals i les parròquies. El conjunt d'un fons patrimonial, per tant, reuneix un triple interès genealògic (per a la història de la família), econòmic (història de la formació i gestió del patrimoni i dels diversos negocis familiars) i local (vida de les comunitats agràries i viles), que els converteix en unes importants fons per a la història medieval, moderna i contemporània.

BIBLIOGRAFIA

- ADROER PELLICER, M. A.; GIFRÉ RIBAS, P. (1988). «Arxius privats i arxius patrimonials a Catalunya». *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 1, p. 83-96.
- AGUINAGALDE OLAIZOLA, F. de B. (1991). «Archivo de familia. Materiales para un manual». *Gaiak*, núm. 1.
- ALBERCH I FUGUERAS, Ramon (1994). «Arxius i arxivística a les comarques gironines». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], XXXIV, p. 521-601.
- ANDREU DAUFÍ, Jordi; CRUELLAS I SERRA, Rosa M., i ELVIRA I SILLERAS, Maria (2003). «La documentació personal com a eina docent: ensenyar i aprendre amb els fons personals». *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 21, p. 233-274.
- BOADAS, Joan (1998), *Patrimoni cultural i drets d'autor. Instruments per a la seva gestió*. Girona: Ajuntament de Girona.
- BOSCH, M.; GIFRÉ, P. (1998). «Els llibres mestres dels arxius patrimonials. Una font per a l'estudi de les estratègies patrimonials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12, p. 155-182.
- ERKOREKA GERVASIO, J. (1988). «Aproximación al estudio del régimen jurídico del acceso a los archivos públicos y privados». *Irargi. Revista de Archivística*, núm. 1, p. 249-289.
- ESPINOSA RAMÍREZ, A. B. (1995). «Los archivos personales. Metodología para su planificación». A: RUIZ RODRÍGUEZ, Ángel (ed.). *Manual de Archivística*. Madrid: Síntesis, p. 263-280.

- FERNÁNDEZ I TRABAL, Josep (1991). «Els arxius familiars i patrimonials. Problemàtica, caracterització i metodologia». *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 4, p. 95-113.
- (2009) «Els arxius personals i patrimonials». *Dovella*, núm. 99, p. 19-24.
- (2011), «Aproximació al contingut dels arxius nobiliaris i el seu interès per a la investigació històrica». *Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, p. 6-7.
- (2014), «Els fons patrimonials i nobiliaris conservats a l'Arxiu Nacional de Catalunya». A: *Nobles i cavallers entre dos monarques. La Guerra de Successió en els fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya*. Barcelona: Departament de Cultura, p. 17-28.
- GALLEGO DOMÍNGUEZ, O. (1993). *Manual de archivos familiares*. Madrid: ANABAD.
- GARCÍA ASER, ROSARIO; LAFUENTE URIÉN, Aránzazu (2000). *Archivos Nobiliarios: Cuadro de Clasificación*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- GIFRE, P.; MATAS, J., i SOLER, S. (2002). *Els arxius patrimonials*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- GILLE, Geneviève; GILLE, Bertrand (1991). «Les archives privées». A: *Manuel d'archivistique*. París: Archives Nationales, p. 413-417.
- «Jornada d'estudi i debat: fons privats en arxius públics» (2000). *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 16, p. 299-359.
- MERCADO BABOT, Ariadna (2016). «Aspectes jurídics: què cal tenir en compte en l'ingrés de fons privats en arxius públics». *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 37, p. 30-59.
- PONS ALÓS, V. (1996), «Los archivos familiares: realidad y prospectiva desde la óptica del historiador de los archivos». A: *I Simposium. Los archivos familiares en España: estado de la cuestión*. Santander: Asociación para la Defensa del Patrimonio Bibliográfico y Documental de Cantabria, p. 45-93.
- «Reflexions sobre el Sistema d'Arxius de Catalunya» (2013). *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, p. 43-124.